

Тетяна Григоренко

Заступниця директора з наукової роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею

У статті на основі архівних документів розповідається про Наддніпрянського отамана Івана Савченка-‘Нагірного’, уродженця с. Вереміївка Золотоніського повіту (нині Черкащина).

Ключові слова: українська революція, повстанський рух, отамани, Холодний Яр.

Tetiana Grygorenko

Veremiyivka Warlord Ivan Grygorovych Savchenko, Alias ‘Nagirnyi’ (According to Materials of Cherkasy Oblast Ministry of Interior Directorate Archives)

On the basis of archive documents the article tells about warlord Ivan Savchenko, alias ‘Nagirnyi’, born in the village of Veremiyivka, district Zolotonosha (nowadays Cherkasy Oblast).

Keywords: Ukrainian revolution, insurgency, warlords, Kholodnyi Yar.

ВЕРЕМІЇВСЬКИЙ ОТАМАН ІВАН ГРИГОРОВИЧ САВЧЕНКО-‘НАГІРНИЙ’ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ УМВС УКРАЇНИ В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ)

1895 р. в с. Вереміївка на Черкащині в родині незаможного селянина-хлібороба Григорія Савченка народився син Іван. З дитинства був добрим і слухняним хлопчиком, отримав домашню освіту, дуже любив читати. Односельцям запам’ятався з книжкою в руках, з якою, здавалося, ніколи не розлучався. Особливо любив малий Іван слухати кобзарські думи та оповіді дідів про набіги татар та славні походи запорізьких козаків.

Хлопчик ріс, а разом з ним росла його любов до всього українського: селянського побуту, традицій, мови та культури. Дитинство і юність Івана Савченка минули в рідному селі. 15 травня 1915 р. у віці 20 років він був призваний на дійсну військову службу в російську царську армію і призначений в писарський клас управління Золотоніського повітового військового начальника, полковника Проткевича.

Іван Григорович Савченко-‘Нагірний’.

У вересні 1917 р. Іван Савченко був відряджений до Києва на III Всеукраїнський військовий з’їзд, як представник Золотоніського гарнізону. У Києві він пробув 10 днів, потім повернувся у Золотоношу. Та не минув місяць, як на його ім’я надійшло розпорядження Військового міністерства Центральної Ради з’явитися на службу в артилерійський відділ міністерства. Очевидно, там він вступає в партію лівих есерів. У артилерійському відділі Савченко прослужив до наступу на Київ військ Муравйова, а після захоплення міста, повернувся до рідної Вереміївки. Дочекавшись другого приходу Центральної Ради, Савченко вирушає до Києва, щоб влаштуватися на свою колишню посаду у військовому міністерстві, але до влади прийшов гетьман Скоропадський. Не поділяючи поглядів Скоропадського і будучи противником втручання німців в українські справи, Іван

Савченко відмовляється присягати новоспеченому гетьману та повертається до Золотоноші в розпорядження коменданта Єсипка. Коли в Золотоношу прийшли німці, за незгоду скласти присягу гетьманові Савченка заарештовуює і тримає під домашнім арештом гетьманський комендант капітан Собко, незабаром відпускає у Вереміївку, взявши підписку про невиїзд з Золотоніського повіту.

Але через декілька місяців він знову заарештований начальником Державної Варти Нечердою. Приблизно місяць Савченка утримували під арештом без висунення жодних звинувачень. Після захоплення Золотоноші восени 1918 р. військами Директорії, Іван Савченко був призначений завідувачем судовою частиною при комендатурі Золотоніського коменданта Олександра Грудницького.

Після того, як Директорія і війська залишили Україну, а на її територію ввійшла Червона армія, Савченко вступає у 1-шу Радянську бригаду (очевидно, мова йде про Першу українську радянську дивізію) і його призначають завідувачем судовою частиною. Коли «совласть» відступила, здавши територію України Добровольчій армії Денікіна, Іван Савченко їде у Вереміївку і живе там конспіративно. Дізнавшись, що в Україні існує Всеукраїнський повстанський комітет під головуванням Петренка, який готує повстання проти денікінської окупації, Савченко відряджає туди свого посланця, який привозить доручення організувати Золотоніський повстанський комітет і підняти у серпні 1919 р. на території повіту повстання проти Денікіна.

Створивши й очоливши повстанком, Іван Савченко збирає загін і восени 1919 р. піднімає повстання проти Денікіна. Після приходу на Золотоніщину більшовиків, Савченко припиняє активні дії і, як він сам висловлювався, став вичікувати в «які форми виллються відносини нового ладу по відношенню до Петлюри»¹.

Навесні 1920 р. по всьому повіту починає поширюватися кримінальний бандитизм, тому Савченко на сільському сході Вереміївки пропонує створити загін сільської охорони з 20 жителів села. Сам Савченко був призначений начальником місцевої міліції. Через відсутність влади та розгул бандитизму, сільська охорона розбіглася, а Савченка ледве не розстріляли місцеві кримінальні

¹ *Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Черкаській області (далі Архів УМВС України в Черкаській області). — Спр. 3446. — Арк. 508.*

бандити, тому він їде з рідного села до Черкас. Там його заарештовують «через особисту неприязнь». Він просидів під арештом 28 днів.

Після арешту він знову повертається до Вереміївки й живе там з постійним страхом нового арешту — через те, що багато хто з колишнього кримінального елемента поступив на роботу в радянську міліцію і хотів помститися Савченку за участь у загоні сільської самооборони.

Тоді ж Іван Савченко тримає зв'язок з отаманом Келибердою, який у 1920 р. на території Золотоніського повіту підняв повстання проти радянської влади і запропонував Савченкові приєднатися. Савченко був проти повстання, пояснюючи це тим, що «...ще повністю не покінчено з Денікінщиною й ...пахне польським фронтом, а для нас польська політика не підходить...» і що «...Ленін і Троцький видали наказ по Радянській республіці і воїнським частинам, що радянські війська йдуть на Україну не заради того, щоб уярмити український народ, а щоб врятувати його від Денікінської влади і дати Українському трудовому народу створити робітничо-селянську владу з широкими національно-соціальними правами і культурою»². Тоді Савченко був переконаний, що радянська влада розгляне національне питання і поставить його «як можна краще».

Та спокійно пожити в рідному селі йому не довелося. Колишні кримінальні злочинці вирішили помститися і повідомили червоним частинам, які проходили через Вереміївку, що до Савченка заходив повстанський отаман Келиберда. Червоноармійці не намагалися щось з'ясувати, а тільки прагнули «...скорее пограбить». Найбільше ж його обурило те, що червоноармійці заскочили у хату і, пограбувавши майно, разом порубали портрет Тараса Шевченка, називаючи його «українським буржуазним богом». Після цього Іван Савченко переховується на конспіративній квартирі.

Незабаром йому таємно повідомили, що його хочуть арештувати і під час етапування до повіту, під виглядом втечі, дорогою розстріляти. Тому у вересні 1920 р. Савченко тікає із села, пізніше вступає в загін Келиберди і здійснює нальоти на волосні комнезами, сільські виконкоми, зриваючи продовольчі комісії і «...під-

² Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 806.

риваючи Радянську владу на місяць» аж до переходу загону по амністії на сторону радянської влади.

Савченка, вже як отамана із псевдо ‘Нагірний’, відвідує представник від Холодноярського окружного повстанського комітету Гаврилко та передає запрошення голови Холодноярського повстанського комітету Дегтяра-Хоменка з’явитися у Холодний Яр для отримання розпорядження про організацію повстанського партизанського загону. Іван Савченко відповів посланцеві, що потрібно почекати, тому що Ленін і Троцький обіцяли дати можливість українському трудовому народові створити робітничо-селянську владу з широкими національними правами. Вислухавши, Гаврилко намагався переконати Савченка що все, що сказали більшовики — неправда, оскільки комуністична партія передала секретний наказ, щоб ніяких федерацій та самовизначень українському народу не допустити, а з часом зробити так, щоб Україна була не як Україна, а як Південно-Російський край. Пізніше вже на допиті, згадуючи цю зустріч, Іван Савченко-‘Нагірний’ сказав: «Я как украинец, сторонник интересов пролетариата Украины и вообще, а также самоопределения народа был этим затронут, да и находясь в таком положении как я, поверил и пошёл с ним до Холодноярского повстанкома, где получил поручение организовать партизанский отряд на Побережной Полтавщине»³.

Вони вирушають до Холодного Яру, де зустрічаються з посланцем Генерального Штабу Петлюри. Представник Петлюри Дегтяр-Хоменко розповів Савченкові: «Украинская армия стоит наготове и скоро будет выступать... а на то, что Петлюра с армиею находится в Буржуазной Польше, не обращать внимания, т. к. это его дипломатические и стратегические соображения, что он ведёт попытку не для создания буржуазной республики, а для создания самостийной Украины, хотя бы и советской, но с широкими национальными правами»⁴.

Отримавши наказ про активні дії, ‘Нагірний’ повертається в своє село і організовує загін із залишків загону Келиберди (сам отаман Келиберда на той час загинув) та жителів с. Вереміївки.

³ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 508.

⁴ Там само. — Арк. 533

Загін чисельністю 100 чоловік вирушив на Хорол, з метою об'єднатися з місцевою повстанською організацією під керівництвом Диньки і Даненка. Але таке об'єднання не відбулося, бо через Золотоніський повіт саме проходив загін Левченка-Кихтя, якого переслідував чисельний червоноармійський загін по боротьбі з бандитизмом. Щоб не наражатися на небезпеку, отаман 'Нагірний', після об'єднання з загоном Левченка, тимчасово розпускає своїх козаків.

Тим часом, 6 листопада 1920 р. радянська влада оголосила широку амністію для всіх учасників повстанських загонів. На неї з'явилися частина бійців 'Нагірного', а сам він продовжує пересуватися.

Савченко все ж був заарештований начальником міліції Марченком. Але, під час перевезення до Золотоноші через Васютинський повіт, він тікає і до травня 1921 р. переховується на дніпровських островах.

У цьому ж році всі, хто переховувався від більшовицької влади в тих місцях, об'єдналися в невеликий загін, звернувшись до Савченка з проханням стати їхнім отаманом. Він погодився з однією умовою: потрібно вибрати чітку політичну платформу, але ні в якому разі не буржуазну і не антирадянську, а просто проти несправедливості, яку чинять окремі представники «соввласти».

У травні 1921 р. Савченко-'Нагірний' знову вирушає до Холодноярського повстанкому, який тоді очолював Логвин Панченко. Там, у Холодному яру, він застає представника Петлюри Герасима Орла-Нестеренка. Від Повстанкому отаман Нагірний отримує наказ за підписом Симона Петлюри про необхідність припинити активні дії проти радянської влади і почати підготовчу роботу до майбутньої боротьби.

Від Холодноярського повстанкому отаман 'Нагірний' отримував розпорядження, накази і заклики. Одного разу був отриманий один екземпляр листівки за підписами Петлюри й Тютюнника про необхідність «підготувати населення в українському дусі».

З цим наказом Іван Савченко-'Нагірний' повертається у свій район і за розпорядженням Окружного повстанського комітету організовує повстанський комітет Наддніпрянщини. На той час в загоні Нагірного налічувалося близько 40 осіб — всі були добре

вишколені й озброєні. Мали й друкарську машинку «Континенталь», на якій друкували об'яви, звернення та листівки.

Почавши активні дії на Наддніпрянщині, бійці 'Нагірного' одного разу обеззброїли цілий загін червоноармійців під командуванням Реніна, забравши 35 коней з сідлами, а в самого Реніна відібрали шкіряну тужурку. Жертв не було з обох боків.⁵

З 1920 р. по липень 1921 р. отаман 'Нагірний' бере участь у боях з червоними частинами, зокрема, разом з іншими повстанцями роззброюють 28 бійців Козачої сотні 25-ї стрілецької дивізії РСЧА.⁶

Так тривало, допоки отаман Нагірний не отримав наказу негайно прибути в розпорядження Холодноярського повстанського комітету. Разом зі своїм загonom загальною чисельністю до 200 осіб отаман 'Нагірний' здійснює «нальот» на село Вереміївку, де була розміщена Козача Сотня 5-го полку 5-ї дивізії, в результаті чого було взято в полон 47 червоноармійців, забрано 32 коней разом із сідлами, 32 гвинтівки та стільки ж шабель.⁷

Після «нальоту» на Вереміївку, отаман відпускає полонених червоноармійців і повертається до Холодного Яру. Якийсь час його загін вступає в збройні сутички з червоноармійцями в навколишній місцевості, а через деякий час повертається на Дніпровські острови.

У липні 1921 р. радянська влада оголосила другу амністію, на яку прийшов весь Холодноярський повстанком і частина загону отамана 'Нагірного', за винятком декількох бійців та самого отамана.

У вересні 1921 р. до 'Нагірного' приїжджають двоє представників від Генерального повстанського комітету: поручик Петро Максимович Скопєць, начальник 2-го відділу офензиви й дефензиви при 3-й групі, та Петро Зосимович Самутін, начальник контррозвідки 6-го району. Отаман 'Нагірний' розповів їм про перехід його загону по амністії на бік радянської влади та взагалі про критичне становище повстанського руху в Україні. У свою чергу, посланець Петлюри заборонив повстанським загonom робити антирадянські виступи, за винятком добування собі необхідних засобів існування.

⁵ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 430

⁶ Там само. — Арк. 393

⁷ Там само. — Арк. 258.

Після цієї зустрічі Самутін повертається за кордон, а Скопець залишається з отаманом 'Нагірним'. Разом вони організують Повстанський штаб, начальником якого призначається 'Нагірний', а Петро Скопець очолює організаційний відділ штабу. Наприкінці 1921 р. поручик Скопець від'їжджає за кордон, а загін 'Нагірного' починає активні дії на території Золотоніського та Чигиринського повітів.

У 1922 р. Савченко-Нагірний' з невеликим загоном у 8—10 бійців кінноти починає здійснювати активні нальоти на волосні та сільські виконкоми, комнезами, знищуючи документи та відбираючи гроші, зібрані по продподатку. Так, у с. Сагунівці з зібраного по продподатку було взято 54 пуда зерна та знищено сільраду. За словами самого отамана 'Нагірного', цей хліб був потрібен для харчування, тому його розібрали селяни. Також у с. Боровиця на Чигиринщині був знищений волосний виконком і забрано 5 рублів золотом, 86 сріблом і близько 120 млн. карбованцями, зібраних по загальногромадянському податку.

Один «наліт» був здійснений силою 40—50 осіб на с. Шабельники. У районі був розташований Чигиринський продзагін. З боку

Іван Савченко (сидить, третій ліворуч).

продзагону було вбито 2 червоноармійців і взято в полон 9, захоплено 15 гвинтівок та 3 коня з сідлами. Знищені сільські ради в Мудровці, Топилівці, Сагунівці та Худяках. Кількість коштів, вилучених у сільських радах, не підраховували — «...потому что я большую часть роздал бедному крестьянству сел Мудровки и Топыловки для покупки хлеба для собственного пропитания».⁸

У вересні 1922 р. загін 'Нагірного' здійснив «наліт» на села Москаленки і Котлове Васютинської волості Золотоніського повіту, де були спалені всі справи сільрад і комнезамів — «...бандиты, именуя себя козаками, прибывшими из Холодного яра, забрали 100 пудов хлеба из помощи голодающим...», в листопаді — наліт на Жовнинський волвиконком, захоплено до 30 млн руб. з каси волвиконкому⁹.

Глибокої осені 1922 р. Іваном Савченком була заснована повстанська організація в с. Васютинцях, керівником якої став Зіновій Носенко. Отаман наголошував на необхідності створення в селі групи людей, яка повинна була вести боротьбу з кримінальним бандитизмом, але була б готова до повстання, оскільки «...весною планувалося відкрити фронт, а в тилу потрібно бути готовим до захоплення влади на місцях». Про свою рідну Вереміївку він казав, що в селі як бідний, так і багатий, всі одного настрою, тобто всі співчують петлюрівщині, і з його слів можна було зробити висновок, що Вереміївка сама по собі становить досить сильну повстанську організацію¹⁰.

Отаман 'Нагірний' завойовує симпатію серед мирного населення Вереміївки й інших ближніх сіл Наддніпрянщини. Багато селян допомагали його загону: передавали відомості про дислокацію червоних частин, переховували бійців загону, допомагали продуктами.

Савченко не застосовує фізичного знищення працівників радянських установ, червоноармійців чи працівників міліції. Як це пояснив сам Іван Савченко: «Про мою прихильність до пролетарських ідей може свідчить моє гуманне відношення до радянських робітників, червоноармійців і членів комуністичної партії, які со-

⁸ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 41

⁹ Там само. — Арк. 225зв

¹⁰ Там само. — Спр. 3446. — Арк. 230зв.

тні попадали до моїх рук в час моїх виступів і я їх звільняв не робивши ніякої шкоди»¹¹.

‘Нагірний’ переходить в Лубенський повіт і починає діяти в Іркліївській і Оржицькій волостях. 2—3 січня 1923 р. загін отамана ‘Нагірного’ здійснив наліт на Іркліївський волвиконком, де були знищені папери волвиконкому та портрет Леніна. Крім того, були захоплені: Центральна телеграфна станція, поштово-телеграфна контора, де обеззброєно 8 червоноармійців 25-ї дивізії, забрано 8 верхових коней, сідла та три шашки. У цьому ж місяці вже в Лубенському повіті зроблено наліт на Оржицький волвиконком. За словами самого Івана Савченка, він зробив ці два наскоки для того, щоб відтягнути від населення Вереміївського району небезпеку, бо «...приехавшая Ударная Тройка объявила, что если я не буду выдан, то будут расстреляны приблизительно 50 душ “ответчиков”. Перед этим я сделал налет на Жовнино, чтобы таким образом обеспечить участие моего отряда...»¹²

Одночасно із загоном Нагірного у Золотоніському повіті діяв летючий загін по боротьбі з бандитизмом та дезертирством під командуванням Григорія Білого-Цокала-Фесенка, червоноармійці якого при зустрічі не зачіпали козаків загону ‘Нагірного’. За словами самого Савченка-‘Нагірного’, червоноармійці не тільки не чіпали, а й намагалися заслужити довіру у козаків його загону. Якщо ‘Нагірному’ потрібні були озброєні люди, червоноармійці летючого загону на чолі з командиром завжди були до його послуг».¹³

16 січня 1923 р. біля села Лукашівка Савченко-‘Нагірний’ разом з одним зі своїх бійців був захоплений Ударною трійкою по боротьбі з бандитизмом. 15 січня 1923 р. в степу біля Вереміївки зі зброєю в руках під час перестрілки затримали козака загону ‘Нагірного’ Степана Адаменка з братом. Справою по звинуваченню Савченка-‘Нагірного’ Івана Григоровича і групи осіб в активному і пасивному бандитизмі займалася Особливоманеврова група по боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією Полтавського відділу ГПУ.

¹¹ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 68 Ізв.

¹² Там само. — Арк. 808.

¹³ Там само. — Арк. 336.

13-го листопада 1923 р. Надзвичайна сесія Полтавського губернського суду по Кримінальному відділенню міста Полтава відкрила публічне судове засідання по справі «Банди Нагорного», яку звинувачували у збройному повстанні проти Радянської влади, у збройних набігах і грабунках волвиконкомів, приватних громадян, руйнуванні й знищенні дротів зв'язку.

У своєму останньому слові отаман 'Нагірний' сказав: «Я не отрицаю того, что своей работой наносил вред трудящемуся населению и его власти, но я не хотел буржуазной власти, а боролся, чтобы добыть права, украинскую культуру и «ридную мову» народу, такие права, как имеют другие государства, как равное с равным, чтобы некоторые представители власти не игнорировали украинским языком и культурой, как это имело место. Товарищ Затонский в Харькове на партийной конференции говорил о том, что «...нужно сознаться, что национальный вопрос до сих пор у нас в таком хаосе, что нет ничего удивительного, когда вспыхивают и возникают восстания...», и Троцкий на 12 съезде Советов говорил сам, что некоторые представители комсостава и власти игнорируют национальными правами и культурой, таким образом заставляя идти в табор контрреволюции, и я есть сын того бедного народа, который попал в табор украинской контрреволюции, когда преследовали украинскую мову и культуру...»¹⁴.

Навіть вже ув'язнених, отаман 'Нагірний' звертається із заявою до начальника маневрової групи Полтавського ГПУ Максимова з проханням дозволити йому відзначити день народження Т. Г. Шевченка: «Заява. Сьогодні пролетаріат України святкує свято великого предтечі сучасної революції Т. Г. Шевченка. Щиро прошу Вашого дозвілу і розпорядження повести мене на такий хоч і під самим караулом. 9 березня 1923 року».¹⁵

Івана Савченка-«Нагірного» засудили як кримінального злочинця. Радянська влада зробила все можливе, щоб скомпрометувати отамана, як і весь повстанський рух в Україні, називаючи його бандитом, що займався грабежем і руйнуванням радянських установ.

Перебуваючи у тюремному ув'язненні в очікуванні вироку, Савченко написав: «Смертна кара, яка може бути примінена до

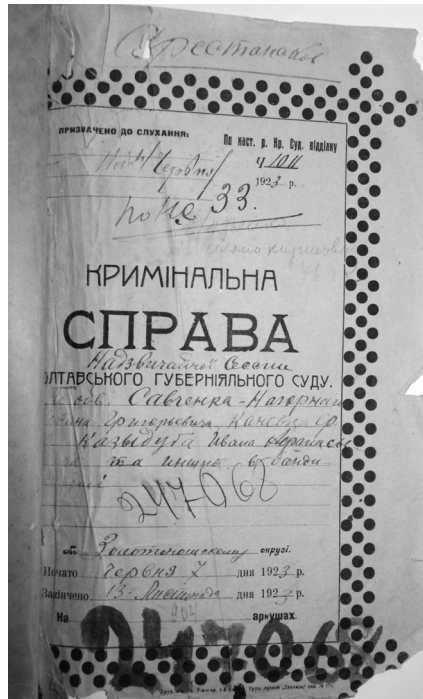
¹⁴ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 681.

¹⁵ Там само. — Арк. 338.

мене за мої вчинки, мені тоже не страшна, але мені страшно і соромно, що наді мною могилою буде висіти ганебна пляма “бандит і ворог робітників і селян”, в той час як я бідний селянин борюся за волю трудового народу за його національно-пролетарські права, будучи переконаний, що Український трудовий нарід після його довгого перебування під національним гнітом можна привести до святих ідей комуністичного інтернаціоналу тільки через його національне виховання (рідну мову і культуру)».¹⁶

О 15.40 у справі «Банди ‘Нагірного’» був винесений вирок. Савченка-‘Нагірного’, Степана Адаменка, Ярему Прудкого, Федора Мусієнка, Івана Казидуба, Григорія Казидуба, Омеляна Воловенка засудили до найвищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього майна. Але прийнявши до уваги, що Мусієнко, Воловенко, Козидуби Іван та Григорій добровільно здалися — замінили розстріл 10 роками ув’язнення з обмеженням прав і свобод на 3 роки. Всього по справі Івана Савченка-‘Нагірного’ проходили 44 особи.

20 грудня 1923 р. «главарей банды» Івана Савченка-‘Нагірного’, Степана Адаменка та Ярему Прудкого було страчено в Полтавській тюрмі. Місце поховання їх і досі невідомо.

Обкладинка архівної слідчої справи стосовно ‘Нагірного’.

¹⁶ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 682.